

Csernobil

Dolgozatom a harminc évvel ezelőtti csernobili katasztróval és a hozzá vezető úttal foglalkozik. Még hozzá egy speciális szempontból: nem azt vizsgálom, hogyan hoznak létre irodalmi művek fikatív tájakat, melyek vagy egyeznek a valósággal, vagy nem, hanem azt, hogyan válik maga a valós, reális földrajzi terület fikatívvé, az irrealitások földjévé, holdbéli tájjá. Az ehhez vezető út azonban maga sem mentes a fikcióképzés aktusaitól, bizonyos szempontból az egész nagy Szovjetunióban, melynek lomha, slendrián működése és parancsuralmi rendszere nagyban hozzájárult a katasztrófa létrejöttéhez, magában is mélységesen egymásba fonódott a realitás és irrealitás, valóság és fikció.

A Csernobilhoz vezető út első szakasza az, amikor a sztálini vezetés szembesült azzal, hogy Amerikában már megkezdtek az atombomba fejlesztését. Mivel a Szovjetunió nem maradhat le, és az amerikai fölény az ország biztonságát kockáztatná, ezért Sztálin parancsot adott az atomkutatások megkezdésére. A negyvenes évek elején vagyunk ekkor. Amerika nemsokára ledobta az atombombát Nagaszakira és Hirosimára, s inentől a szovjet tudósok rohamunkába fogtak, nem számított a pénz, az emberélet és a környezet. Ennek az erőltetett munkának a következménye volt a majaki katasztrófa, vagyis voltaképpen katasztrófák, hiszen több baleset is történt a hivatalosan Majak Termelési Egyesülésnek nevezett vegyi kombinátban. A kazah határhoz közeli, Cseljabinszk nevű városhoz százharminc kilométerre létrehozott kilencven négyzetkilométeres létesítmény szupertitkos volt, mint ahogyan a katasztrófákról sem jutottak el hírek a nyilvánosság elé.

Az egyik baleset, az 1957-es, akkor történt, amikor az egyik reaktor felrobbant. Nyolcvan tonna radioaktív hulladék került a levegőbe, mely még évszázadok múlva is szennyezni fog. A sugárzás a Csernobilban mértnek a kétszerese volt, vagyis voltaképpen ez, a majaki vegyi kombinát volt

az emberiség történetének a legsúlyosabb atomkatasztrófája. A radioaktív por 20.000 négyzetkilométeren szóródott szét, több tízezer embert kellett kitelepíteni. A környékbeliek elmondása szerint a robbanást több száz kilométerről is látni lehetett, az égnek kékes színe lett a sugárzó anyagoktól.

De nem ez volt az egyetlen katasztrófa Majakban. Folyamatosan szennyezte a környezetet, s mintegy 120.000 ember ivóvizét az, hogy az erőműben a biztonsági előírások teljes mellőzésével a közeli Tecsza folyó vizét használták fűtővíznek, majd szennyezett formában engedték vissza a folyóba. Később a közeli Karacsáj tóba vezették a vizet, csakhogy 1968-ban kiszáradt a tó, a szél pedig szanaszét hordta a leülepedett radioaktív port. Ma ez a tó a világ legszennyezettebb vize. Megpróbálták ugyan kezelni a helyzetet: lebetonozták a medret, a tavat pedig betonlapokkal fedték be, de ez nem sokat használt.

Azt, hogy mi történt ezen a cirka kilencven négyzetkilométeres, térképen pontosan behatárolható területen, csak a Szovjetunió felbomlása után tudhatta meg a nyilvánosság. Az igazságról harminc éven át nem lehetett beszélni, az erőműben megbetegedett emberek sem mondhatták el senkinek, mi történt velük. A lakosság semmi tájékoztatást nem kapott, a kitelepítéseket pedig egy-két hét késéssel kezdték meg. A környező országok sem tudták, mi történt a közvetlen közelükben. Nyugaton észlelték ugyan, hogy emelkedett a radioaktivitás a levegőben, és a CIA is tudott az esetről állítólag, de nem tájékoztatták a sajtót. A szovjet állambiztonság és a propaganda tökéletesen eltusolta az egészet, s csak a nyolcvanas években, a glasznoszty és peresztrojka idején kezdtek el hírek kiszivárogni.

Alighanem itt érhetjük tetten a valóság és a fikció egymásba keveredésének első állomását, amikor a pártállami ideológia tökéletesen meghamisítja, elhallgatja a valós történeteket. A valós térben elhelyezkedő vidékre mintegy rámásolódik az ideológia fiktív tája, és felülírja azt. Ez a jelenység azonban nem korlátozódik a Majaki Vegyi Kombinát kilencven négyzetkilométerére, hanem a Szovjetunió egészére kiterjed. A hatalmas birodalom ugyanis maga a megvalósult utópia, a földre szállt kommunista mennyország a hivatalos ideológia szerint, ahol minden a dolgozó népért történik, és ahol minden tökéletes, minden kritika pedig szabotázs, ellenséges propaganda. Az ideológia rátelepszik a valóságra, új térképet hoz létre, melyen nincs rajta a Gulág szigetvilág, Majak, vagy a reménytelen szovjet vidékek. És persze nincs külön Észtország, Ukrajna, Kazahsztán, és az összes többi ország, hanem a népek és országok testvéri közössége van, mely dolgos egyetértésben halad a szovjet utópia, a megvalósult kommunizmus felé. Újrarajzolják a térképet, mely alól eltűnik a valóság, és átveszi a helyét az egyik legperverzebb fikció a világtörténelemben. És en-

nek a térképnek a hamisságát mi sem mutatja jobban, mint hogy a Szovjetunió felbomlása éppoly véres és kegyetlen háborúkhöz vezetett, mint Jugoszláviáé. Csakhogy amíg a szovjet állam egész elnyomó gépezete a fikció, az utópia szolgálatában állt, addig a lakosság két különböző országban élt: az egyikben győzött a kommunista eszme, és minden hatalom a dolgozó népé, a másikban pedig folytonos az áruhiány, olcsó az emberélet, és az állam terrorja érvényesül az élet minden területén.

Másrészt azonban nem is kellett közvetlenül terrorizálni a lakosságot ahhoz, hogy vakon higgyen a szovjet mennyországban. Svetlana Alekszijejics írja le az *Elhordott múltjaink* című könyvében egy nyolcvanhét éves férfinak a történetét, aki 1922-től fogva a párt tagja volt, egészen haláláig, és már egészen fiatalon átadta magát az eszmének. „Három órákat aludtam... Ötven–száz évre voltunk elmaradva a fejlett országoktól. Egy teljes évszázadra. Sztálin terve az volt, hogy tizenöt–húsz év alatt utolérjük őket. Ez a híres sztálini ugrás. És mi el is hittük, hogy menni fog!” (203). A férfit feleségével együtt lágerbe hurcolták, az asszony meghalt, de őt ez sem tántorította el. Hosszú élete végén a lakását sem az unokáira, hanem a pártra hagyta. Ebből az emberi alapállásból érthető meg Csernobil története is, mely Majakhoz hasonlóan szintén az utópia és az akarat diadalát volt hivatva megvalósítani.

A Szovjetunió Majak óta egyre tökéletesítette atomeróműveit, és valósággal az atomenergia megszállottjává vált, hiszen az iparosodás rengeteg energiát igényelt. A folyamatos fejlesztéssel sem sikerült azonban minden hibát kiküszöbölni, melyek balesetet okozhattak. A hiányosságok egy része a tervezőasztalon született, konstrukciós hiba, másik részük pedig a kivitelezés során keletkezett. A balesetben továbbá nagy szerepet játszottak a társadalmi faktorok is, nevezetesen az a tény, hogy itt egy diktatorikus és rendkívül bürokratikus berendezkedésről van szó. Kezdjük a konstrukciós hibákkal. A későbbi nemzetközi vizsgálat ötvenhét olyan problémát tárt fel, melyek bizonyos körülmények között instabillá teheték a reaktor működését. Ezek a bizonyos körülmények azonban a kivitelezés és a működtetés egyik fázisában sem kerültek szóba, hiszen a szovjet atomtudósok széles körben elterjedt véleménye szerint egy atomreaktor olyan biztonságos, mint egy szamová, és akár a Vörös térre is telepíthetnék. Az utólagos szakértői vélemény szerint azonban „a csernobili atomerőmű tervezésekor sem a mélységi védelem elvét, sem pedig a mérnöki gátak rendszerét nem abban a felfogásban valósították meg, ahogy az abban az időben a világ más, atomenergiát alkalmazó országában történt. Az ebből eredő tervezési hiányosságok is alapvető szerepet játszottak a baleset bekövetkezésében és hozzájárultak annak súlyosságához” (SZATMÁRI–ASZÓDI

2010; 40). A mélységi védelem elve azt jelenti, hogy úgynevezett mérnöki gátakat építenek, melyek bármilyen fejlemény esetén meg tudják akadályozni azt, hogy radioaktív anyagok kerüljenek ki a reaktorból. A csernobili atomerőmű köré nem emeltek védőburkolatot. Azért nem, mert hatalmasra tervezték a reaktort, és azért tervezték hatalmasra, mert az országban a gigantomania szelleme uralkodott.

Az erőmű az úgynevezett RBMK-típusú reaktorok közé tartozott, melyeket a Szovjetunió kivül sehol máshol nem gyártottak. A reaktor sajátossága, hogy bármikor át lehet vele állni hadicélokra történő plutóniumtermelésre. Rendkívül bonyolult felépítésű szerkezetről van szó, s már csak ezért is számos hibalehetőséget kínál. Egy 1976-os konferencián fel is vetették ezeket az aggályokat, és javasolták bizonyos problémák kiküszöbölését, csakhogy ennek útjába a fentebb már említett bürokratikus faktorok álltak: a módosítási javaslatok elkallódtak valahol a szovjet adminisztráció útvesztőiben.

A fikció és a valóság szétkülönülése pedig talán a kivitelezés során érhető a leginkább tetten. A kivitelezés végrehajtásában és főleg annak minőségében pedig ismét csak magának a rendszernek a teljes abszurditása mutatkozik meg. A megvalósult erőmű és a tervrajz egymáshoz való viszonya ugyanis – kis túlzással – éppoly utópisztikus, mint a szovjet valóságé és a dicsőséges munkásállamé. Akár azt is mondhatjuk, hogy az atomerőműnek még a számos konstrukciós hibával terhelt tervrajza is fikció maradt a szovjet valóságban. A megrendelt nyersanyagok nem ritkán késve érkeztek, silányabb minőségben, és nem is annyi, amennyi kellett volna. Az építőknek folyton rögtönözniük kellett, ami ugyan általános volt a maga korában a szovjet gazdaságban, de ez egy atomerőmű építése során mégiscsak kockázatos. A baleset előtt egy hónappal a *Lityeraturnaaja Ukrajna* című lapban meg is jelent egy cikk, mely részletesen összefoglalta az erőmű építése során elkövetett szabálytalanságokat. A munkásállam utópiája azonban gyors munkát, az ütemtervek betartását követelte, s noha az erőmű átadása két évet csúszott, de így is a szovjet technika és tudomány, valamint a szovjet állam újabb győzelmeként könyvelték el az üzembe helyezést.

A baleset során aztán az is kiderült, hogy a személyzettel is számos probléma volt, ez azonban nem feltétlenül az ő számlájukra írható, hanem a rendszer általános működésére, melyből – ahogyan a témával foglalkozó kutatók írják – „kikövetkeztethetők a balesethez vezető okok” (164). Az operátorok egyszerűen nem voltak felkészítve vészhelyzetekre, nem volt erre kidolgozott forgatókönyv, hiszen mindenki meg volt győződve arról, hogy az erőmű biztonságos. A rendszer hierarchikus felépítése miatt továbbá nem volt mérlegelési lehetőségük, ha rossz parancsot kaptak, azt

végre kellett hajtaniuk jobb meggyőződésük ellenére is. A balesetet számos szabálysértés idézte elő, s egyszer csak uralhatatlanná vált a helyzet. A valóság átrobbantotta a fikciót.

A katasztrófa után a valóság és a fikció ismét csak számos ponton kavarodik egymásba. Az első a már Majakból is ismerős tagadás, a történetek eltitkolására irányuló kísérlet az állam részéről. A második az óriási média-visszhang és a könyvek sokasága, a harmadik pedig maguknak a túlélőknek a benyomásait, élményeit, tapasztalatait jelenti.

Kezdjük az elsővel, mely sokunk számára ismert, ezért nem is foglalkozom vele részletesebben. A baleset után sem helyi, sem pedig kormányzati szinten fogalma sem volt senkinek, mi történt pontosan, és ami történt, arról hogyan és mikor kellene tájékoztatni a nyilvánosságot. A helyzet az éppen induló *glasznosztj* és *peresztrojka* tesztje is lett, s egyszersmind azt is megmutatta, hogy a régi stratégiák immár nem működnek. Mielőtt a szovjet vezetés kiállt volna a nyilvánosság elé, április 28-án Svédországból már jelezték, hogy radioaktív anyagokat észleltek a légkörben, s ez kényszerítette a szovjet hírügynökséget arra, hogy végre kiadjanak egy nyúl farknyi közleményt, amit a moszkvai tévében is beolvastak, de a május elseji felvonulást szerte a szovjet blokkban megtartották. Gorbacsov csak május 14-én este beszélt először a nyilvánosság előtt a katasztrófáról, noha kicsit kozmetikázva az adatokat, és a régi reflexek paranoid logikáját követve kelt ki azok ellen, akik a helyzetből szovjetellenes propagandát csinálnak, és le akarják járítani a Szovjetuniót. Ahogyan Alekszijevice írja, „villámgyorsan aktiválódott az elfelejtett sztálini szókészlet”, kémekről, a szocialista rendszer ellenségeiről beszéltek, s közben nem tájékoztatták a lakosságot az alapvető dolgokról sem. Gorbacsov is afféle erkölcsi próbatételnek próbálta beállítani Csernobilt, melyben a Nyugat nem állta meg a helyét. A valóság azonban ennek pontosan az ellenkezője volt: Csernobil a Szovjetunió számára lett hatalmas próbatétel, mely aztán nagyban hozzájárult az ország széteséséhez. A robbanás nemcsak arra mutatott rá, hogy bizonyos értelemben fiktívek voltak az erőmű tervrajzai, hanem arra is, hogy az egész államot működtető ideológia maga is fikció, amit csak erőszakkal lehetett fenntartani. Az erőszak azonban meghátrált a csernobili baleset következményei előtt, s némi vergődések után maga a rendszer is kimúlt. Ami a médiavisszhangot és a könyvek sokaságát illeti, az egy külön monográfia tárgya lehetne. A továbbiakban inkább azokat a visszaemlékezéseket, interjúkat elemzem, melyeket Alekszijevice készített a túlélőkkel (ALEKSZIJEVICS 2016).

Harminc év után Csernobil és Pripjatj szellemváros lett, az erőművet pedig tíz kilométeres szigorúan tiltott és harminc kilométeres tiltott

zóna veszi körül, mely a mai Ukrajnában és Fehéroroszországban húzódik. A zóna sugárfertőzött roncs telep, kiürült városokkal és falvakkal. Az egyik szemtanú holdbéli tájnak írja le a vidéket, mert amerre járt, mindenhol fehér dolomittal szórták le a szántóföldeket, miután eltávolították a talaj felső rétegét. Azt a kifejezést használja még rá, hogy „nem e világi”. És hogy elment a kedve a tudományos-fantasztikus irodalomtól, hiszen ami- ben él, az sem más. A zóna nem valóságos, hiszen az emberek sem azt nem tudják felfogni, ami történt, sem azt, amivé a robbanás után vált a terület. Ahogyan egy túlélő mondja: „elmosódik a határ a reális és az irreális kö- zött...” (175).

Az emberek számára a sugárzás megfoghatatlan valami, az irrealitás birodalmába tartozik. Az atomerőművet egy olyan vidékre építették, ahol a lakosság évszázadok óta földet művel, állatokat tenyészt. Ahogyan a kö- tet egyik interjúalánya mondta: „ezen a két szinten, ebben a két korszak- ban, a kő- és az atomkorszakban létezett a tudatunk. [...] Ez Oroszország sorsa, két kultúrában utazni. Az atom és a lapát között” (260). A két kor- szak tudata pedig nem létezhet egyidejűleg, mert megfoghatatlan a távol- ság közöttük. Az atom valósága elképzelhetetlen irrealitás volt az emberek nagy része számára, nem tudták, hogy mi az, milyen színű, és ki látta egy- általán. A sugárzásról sem tudtak maguknak fogalmat alkotni. A reaktor valóságát is csak akkor tudták valahogyan kézzelfoghatóvá tenni, ha lefor- dították a saját nyelvükre: gázrezsónak, fazéknak, szamovárnak nevezték. Egy egykori likvidátor is hasonló benyomásokat fogalmaz meg: „ott rö- g- tön fantasztikus világba kerül az ember, ahol összecsúszott a világvége és a kőkorszak...” (128). A mentés során kialakult káoszban pedig az egyik he- lyen egész erdőket temettek el, máshol pedig kiküldték a földekre a diákokat labodát szedni. Egy, a zónában forgató operatőr is úgy érezte, hogy má- sik dimenzióba került, amikor odautazott. Nem érzett szagokat. Egy fe- hérorosz tanár nő pedig „természetes laboratórium”-nak nevezi a területet, ahol élnek, a lakosokat pedig tudományos kutatások alanyainak. Az atom és a robbanás utáni állapotok irrealitása pedig végképp eldönthetlenné teszi, mi a valóság és mi a fikció, nemcsak a zónában, hanem Csernobillal kapcsolatban általában. A hely, a zóna mintegy elemelkedik saját magá- tól, és kialakul a saját mitológiája. Ahogyan egy másik interjúalany mond- ja: „valami olyasmit találunk ki, ami hasonlít az életünkre. Másolunk. [...] Csernobil után Csernobil mitológiája maradt” (169).

A lakosság evakuálása után megállt az élet, a reaktort körülvevő körül- belül ezer négyzetmérföldes zónában mindössze száz idős asszony él, akik minden tiltás ellenére gombát szednek az erdőben, zöldségeket termés-

tenek, tyúkokat nevelnek, halat fognak ki a folyóból. És némelyik elmúlt már nyolcvanéves is, miközben a kitelepítettek átlagéletkora alacsonyabb, mint azoké, akik maradtak. Több tanulmány arra is rámutat, hogy az evakuálás Ukrajna és Belorusszia amúgy is szennyezett, ipari területeire sokkal több egészségügyi kárt okozott, mintha az emberek otthon maradtak volna. Az állam sem iparkodott megfelelően kártalanítani a lakosságot – mint ahogyan Majak esetében sem. A tágabb körzetben ott maradtak közül pedig vannak, akik riogatásnak, kitalálásnak tartják az egészet, és pont azért, mert sem nem hallották, sem nem látták a sugárzást, ezért továbbra is leszedték az uborkát, hiszen azt, hogy lemondjanak róla, rosszabbnak tartották Csernobilnál is. Az atommal és a sugárzással nem tudnak mit kezdeni, élelvelük az, hogy „ami pedig a vaslában fő, az örök” (82).

Az ember által csaknem elhagyott területet visszavette a természet. Csernobil ellentmondásaihoz tartozik, hogy a világ egyik legszennyezettebb területe egyszermind gyönyörű táj. Az állatok szabadon szaporodnak, gazdag élővilág alakult ki. Igaz, sugárzik minden, és évezredek keltenek, míg a hosszú felezési idejű részecskék lebomlanak. Az atomkorból visszakerültünk az ember előtti korba – ugyanazon a földrajzi területen. Az atomerőmű romjai közelében tobzódik a természet, és közben épül a világ egyik legbonyolultabb konstrukciója, az új szarkofág, mely felváltja a már több helyen beázó, repedezett, gyors munkában elkészült elődjét.

Csernobil egy olyan korszak terméke és szimbóluma, melyben a reális és az irreális, a valóság és a fikció teljesen egymásba keveredett. Veszélyes elegy jött így létre, hiszen bármikor bármelyik a másik ellen törhet. A Szovjetunió valósága a fikció és az irrealitás parancsuralmát jelentette egy irtatlan nagy földterületen. A népek testvéri közösségének és az erre épített államnak a fikcióját Majak katasztrófája még nem, de Csernobilé végleg szétrombolta. Ennek az ára azonban az volt, hogy ezek a vidékek oldódtak el a valóságtól, és lettek irreális, fantasztikus, az emberi tudat számára felfoghatatlan vidékké, ahol több különböző korban és dimenzióban érezheti magát az ember. Az elhagyott házakon pedig még mindig ott vannak a feliratok: „Győz a világ proletariátusa!”, „Lenin eszméi örökké élnek!”

Irodalom

ALEKSZIJEVICS, Sztelana (2016): *Csernobili ima*. Pálfalvi Lajos fordítása.

Európa Könyvkiadó, Budapest

SZATMÁRI Zoltán–ASZÓDI Attila (2010): *Csernobil*. Tények, okok, hiedelmek. Typotex Kiadó, Budapest